"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

बालपत्रकः, पुं, (बालपत्र एव। स्वार्थे कन्।) खदिरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बालपाशा, स्त्री, (बालपाशे केशसमूहे साधुः तत्र साधुरिति यत्।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादिरचितपट्टिका। सिंती इति भाषा। तत्पर्य्यायः। परितथा २। इत्यमरः।२।६।१०३॥ बालपाशस्थितमणिः। इति तट्टीकायां तर्कवागीशः॥

बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः। ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम्।) यूथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्या यूथिकाशब्दे निर्देक्ष्या॥)

बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः सा।) यूथिका। इति जटाधरः॥

बालभद्रकः, पुं, (बाल्येऽपि भद्र इव। ततः स्वार्थे कन्।) विल्वभेदः। तत्पर्य्यायः। श्राम्बवः २। इति शब्दचन्द्रिका॥

बालभैषज्यं, क्ली, (बालं भैषज्यम् । यद्वा, बालस्य शिशोर्भैषज्यम्।) रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ बालकस्यौषधञ्च॥ (तद्यथा,—
"भैषज्यं पूर्व्वसुहितं नराणां वज्रुरादिषु।
कार्य्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे॥)

बालभोज्यः, पुं, (बालानां भोज्यः।) चणकः। इति राजनिर्घण्टः॥ बालकभक्षणीये, त्रि॥

बालमूषिका, स्त्री, (बाला क्षुद्रा मूषिका इन्दुरः।) क्षुद्रमूषिका। छिट्का इन्दुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गिरिका २। इत्यमरः।२।५।१२॥ चिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ चिका ५। इति शब्दरत्नावली॥

बालयज्ञोपवीतकं, क्ली, (बालं यज्ञोपवीतम्। ततः स्वार्थे कन्।) उपवीतिविशेषः। तत्पर्य्यायः। उरस्कटः २ पञ्चवटः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बालराजं, क्ली, (बालः खल्वोऽपि राजते इति। राज+पचाद्यच्।) वैडूर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ बालकश्रेष्ठे, पुं॥

बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः।) बालकस्य व्याधिः। तस्य निदानं लक्षणानि चाह।
"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषजैस्तथा।
दोषा हेतुं प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदूषयति॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः॥*॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातमदातुरः।
श्यामस्वरः क्षशाङ्गः स्याद्वह्विमूत्रमारुतः॥
स्निग्धो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान्।
तृष्णालुरल्पसर्व्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन्॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान्।
निद्रार्द्दितो जड़ः शून्यवक्त्रश्चक्षुर्हनः शिशुः॥
ज्वरांद्या व्याधयः सर्व्वे वर्त्तन्ते महतान्तु ये।
बालानामपि ते तद्वद्दोषया भिषगुत्तमैः॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च।
तालुकण्टकमुखांस्तानवधारय यत्नतः॥"
तत्रादौ तालुकण्टकमाह।
"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्ध्नि जायते॥
तालुपातात् स्तनद्वेषः क्षुत्क्षात् पानं शुक्लद्रवम्।
लट्वधिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्द्धरता वमिः॥"
पानं स्तन्यस्य। शुक्लद्रवं द्रवरूपम्॥
अथ महापद्ममाह।
"विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः।
शुक्लाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत्॥"
पद्मवर्णः लोहितवर्णः तच्च शीर्षजो विसर्पः शुक्लाभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं व्रजेत्। एवं वस्तितो गुदं याति। गुदतो हृदयं हृदयाच्छिरो याति इति बोद्धव्यम्॥
अथ कुकूणकमाह।
'कुकूणकः शीरदोषात् शिशूनामेव वर्त्मनि।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं प्रस्रवेन्मुहुः॥
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासाप्रघर्षणम्।
शुक्लो नाकेप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः॥'
कुकूणकः कोणुया इति लोके ख्यातः॥*॥
अथ तुल्लिगुदपाकमाह।
'वातेनाश्मापिता नाभिः सरुजा तुल्लिरुच्यते।
बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते॥'
अथाहिपूतनं आह।
'शुक्लमूत्रसमायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्।
स्निग्धे वा स्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम्॥
स्निग्धे स्वेदिते॥*॥ अथाजगल्लीमाह।
स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता निरुजा सुद्रसन्निभा।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका॥'
ग्रथिता गुम्फितेव। सुद्रसन्निभा। सुद्राक्षतिः॥
अथ पारगर्भिकमाह।
'मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि।
कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः॥
युज्यते कोष्ठदुष्टा च तमाहुः पारिगर्भिकम्।
रोगं परिभवाख्यञ्च तत्र युञ्जीत दीपनम्॥'
पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि पारिगर्भिकः। अहौड़ी इति लोके।
परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम्॥*॥
अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह।
'दन्तभेदः शिशोः सर्व्वरोगानां कारणं स्मृतम्।
विशेषाच्च रविङ्भेदकासच्छर्द्दिशिरोरुजम्॥
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते॥'
कारणमित्यन्वयः। पोथक्याः वर्त्मरोगविशेषस्य॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा।
'भैषज्यं पूर्व्वसुहितं महतां यज्वुरादिषु।
तदेव कार्य्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना॥'
दाहादिकं विना अग्निदाहादिचारवमनविरेचनशिराव्यधादिकं विना। महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकाद्यं स्यात्। यत आह सुश्रुतः।
विरेकवस्तिवमनानृते कुर्य्याच्च बालयादिति।
अत्ययात् विनाशकरकष्टात् ऋते विना॥
'त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी॥'
अस्य बालस्य। कनीयसीमात्रामाह विश्वामित्रः।
'विड्गफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम्।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत्॥'
विड्गपरिमितं भेषजं चूर्णीकृतं किंवा कल्कीकृत्यायवावलेहीकृतं स्यादित्यर्थः। तन्त्रान्तरे त्वन्यथाभिहितम्।
'प्रथमे मासि बालाय देया भेषजरक्तिका।
अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुक्षीरसिताहृतैः॥
एकैका वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत्।
तदूर्द्ध्वं मासवृद्धिः स्याद्यावत् षोड़शवत्सराः॥'
एकैका रक्तिकाम् तदूर्द्ध्वं वर्षोपरि मासवृद्धिः प्रतिवर्षं पञ्चगुञ्जात्मकस्य मासस्य वृद्धिर्भवति। गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषक इत्यमरसिंहः॥
'ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः।
ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया शनैः शनैः॥'
ततः षोड़शवत्सरोपरि।
'पूर्व्वकल्पावलेहानामियं मात्रा प्रकीर्त्तिता।
कषायस्य पुनः सैव विज्ञातव्या चतुर्गुणा॥
क्षीरस्य शिशोर्देयमौषधं क्षीरसर्पिषा।
धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा॥'
क्षीरान्नादस्य पूर्व्ववत् क्षीरसर्पिषा। प्रकारान्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः।
'येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्कराः।
तेषु तत्कल्कसंज्ञितौ पाययेत शिशुं स्तनौ॥'
अवचनानां बालानामभ्यन्तरव्याधिज्ञानोपायमाह।
'अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते।
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृशमानेन रोदिति॥
निमीलिताक्षो मूर्द्धस्थे रोगे नो धारयेच्छिरः।
वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तो क्षुधाक्षुपि गच्छति॥
विण्मूत्रसङ्गवैकल्याच्छर्द्द्याद्याश्चानाकूजनैः।
कोष्ठे व्याधीन् विजानीयात् सर्व्वत्रस्याच्च रोदनैः॥'
अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह।
'सर्व्वे निर्वार्य्यते वाते स्तन्यं नैव निवार्य्यते।
मात्रया लङ्घयेद्वार्त्तो शिशोरेतल्लक्षणम्॥'
मात्रया लङ्घयेत् लघु भोजयेत्।
'भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः।
क्वाथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः॥'
भद्रमुस्तादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु॥*॥
'वनक्षत्रारसाग्रङ्गीपूर्व्वं चौद्रेण संयुतम्।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासं श्वासं वमिं हरेत्॥'
अथवा अतिविषा। चतुर्भद्रिका ज्वरातिसारेषु॥